

Dansk kirkekunst med trykte forlæg

Af *Ulla Haastrup*

Meget få af de bøger, som i senmiddelalderen fandtes i Danmark, kendes idag. Fra kataloger over bogsamlinger, fra afskrifter af tekster fra bøger og fra samtidige omtaler af bøger ved vi lidt. Een kilde til viden om bøger og tryk i Danmark er kun sporadisk udnyttet. Illustrerede bøger og enkeltblade med illustrationer gav i senmiddelalderen afsmitning til andre kunstarter og herigennem kan vi få ny viden endnu idag.

Malere og billedskærere i middelalderen brugte forlæg, dvs at de i deres arbejde oftest anvendte anden kunst som model; for hele billedet eller for dele af det. Dette gælder først og fremmest religiøse motiver, hvor fremstillingens ikonografi er bundet af en teologisk bestemt tradition for, hvorledes f.eks. Fødslen bedst males eller skæres. Det var nogle få store kunstnere, som skabte de nye motiver eller kombinerede forskellige ældre typer til et nyt indhold. Den store mængde af middelalderens kunstnere valgte som regel hellere at gengive et tidligere skabt billede end selv at lave en studie efter naturen.

Denne genbrug af billeder skabte naturligvis et stort behov for andres billeder og her betød blandt andet bøgernes illustrationer meget. Især med papirets udbredelse og mulighe-

den for billigere at mangfoldiggøre tryk af træsnit og at udgive illustrerede bøger fik malere, billedskærere og kalkmalere lettere adgang til forlæg og modeller for deres arbejder. Nogle få af de dengang anvendte forlæg kan man stadig spore gengivelser af mellem de mange danske kalkmalerier, på altertavlernes udskårne relieffer og figurer og på malerierne.

Denne artikel er et forsøg på at belyse brugen og forekomsten af tryk og illustrerede bøger, som forlæg for billeder i andre genrer. Det vil blive en sammenfatning af allerede kendte eksempler suppleret med nogle nye og et oplæg til en fremtidig udforskning af dette – også for bøgerne – vigtige emne.

Skitse- og mønsterbøger

Skitsebøger med aftegninger af andres kunst kendes lige fra romansk tid. Berømtest er nok Villard de Honnecourts store manuskript med gengivelser af arkitektur, konstruktionstegninger og billeder af maleri, skulptur – og af en levende løve. Fra denne modelbog fra 1200-tallet er springet til den islandske mønsterbog fra 1. fjerdedel af 1400-tallet ikke stor. Et håndskrift i den Arnamagnæanske samling, AM 673 a 4:to, indeholder aftegninger af ældre kunst, stilen strækker

Bloktryk af Maria som jomfru i templet. Fra Dråby kirke på Mols, o. 1475. Nu i Nationalmuseets samling. Detalje som viser et parti af øvre del af trykket. Man ser tydeligt overgangen mellem blokkene og det sammenlimede papir. Sammenlign det indrammede billede af Kristi ansigt med gengivelsen af et indrammet tryk på kalkmaleriet i Slemminge, s. 118. Hele figuren, s. 128. (Foto Nationalmuseet).

sig fra 1300- og til 1400-tallet. Bl.a. er der flere nyttige forlæg til Madonna med barnet, Hellig Olav og Fødsels-scener [1].

Mens de her nævnte mønsterbøger er tegnet af kunstnerne selv på pergamentsblade, så betød papirets udbredelse i 1400-tallet også på dette felt en vigtig nyskabelse. Træsnit trykt på papir (bloktryk) blev nu udnyttet af kunstnerne som forlæg. De enkelte værksteder kunne selv samle sig mønsterbøger bestående af andres mangfoldiggjorte kunst. Desværre er sådanne mønsterbøger med forskellige bloktryk ikke bevaret. Dog er det muligt ud fra kendskabet til f.eks. kalkmalerierne i nogle af de ca 25 kirker, som det såkaldte Isefjordsværksted i 2.halvdel af 1400-tallet ma-

lede, at konstatere, at faste forlæg blev brugt af et sådant kalkmaleriværksted. Overensstemmelsen mellem motiverne i disse kirker er så stor, at man må postulere eksistensen af sådanne forlæg, uden at have det endelige bevis i hånden – netop det bloktryk kalkmalerne brugte til f.eks. Kongernes tilbedelse.

Eftersøgningen af bloktryksforlæg er vanskeliggjort af den spredte overlevering af de forgængelige papirblade. Man regner med, at i det mindst 200 tryk kunne laves med en træblok, men kun i få tilfælde har man bevaret mere end højst et par tryk fra samme blok. Resten er gået tabt [2].

Sådanne bloktryk på papir brugtes til andagtsbilleder, f.eks. ophængt i husene. På den nederlandske Flemallemesters Bebudelsesmaleri fra o. 1425 (Bruxelles) er et lille tarveligt bloktryk af den hellige Kristoffer sømmet fast på kaminen i den fornemme borgerstue. Her sidder Maria og læser i et kostbart illustreret pergamentshåndskrift. Bloktryk har nok i høj grad haft samme brugskarakter som vore dages reproduktioner.

Bloktryk fra Dråby kirke

Men der kendes også eksempler på store kunstværker udført i bloktryk. Eet af disse findes på Nationalmuseet i København [3]. Det er også et af de største bloktryk, 75,6×41,5 cm, som er bevaret. Det er trykt med tre blokke på tre sammenlimede stykker papir. To af papirstykkerne har hjerter som vandmærker, det tredie en blomst med fire blade på korsstilk. Alle vandmærker tyder på fransk papir. Bloktrykket forestiller den bedende Jomfru Maria i templet. På kjolen med jom-

Bloktryk af halvfigurs Madonna i solgissel og på måneseplet. O. 1475. Foroven ses Gudfader og Helligåndsduen, samt over Maria en krone. Billedet forestiller således også Mariæ himmelkroning og Treenigheden. Nederst rester af en bøn til Maria.

Sammenlign 108 f. med kalkmalerierne af Madonna i Brunnby på de to sider, og med bloktrykket fra Dråby, som stilistisk hører sammen med dette tryk, heroverfor. Staatsbibliothek, Berlin, Schreiber nr. 2913.

frubæltet ses et mønster af kornaks, de hentyder til hendes senere frugtsommelighed som »Herrens sædemark«. Bloktrykket med den fine, oprindelige bemaling fandt man i slutningen af forrige århundrede under restaurering af Dråby kirke på Mols. Alterbordet, en trækasse, viste sig at være et monstransskab, som man efter refor-

mationen havde anvendt som alterbord med bagsiden opad. Inden i dette skab var bloktrykket klistret. Hermed ved vi med sikkerhed, at bloktrykket lige fra middelalderen har været i Dråby kirke, måske fra det blev trykt o.1475.

Jomfru Maria med kornaks på kjolen, »Ährenkleid-Madonna«, er en

særlig Maria-type. I domkirken i Milano havde tyske købmænd i slutningen af 1300-tallet opstillet en statue af en sådan Maria i templet. Den var undergørende – og flere gange fornyet. Der findes mange bloktryk med forklarende tekster om miraklerne ved denne Maria-figur skåret i og trykt fra blokken. Ligeledes eksisterer der mange malerier i altertavler med samme motiv. Trykkene har tjent som andagtsbilleder, men de har også en særlig undertone af pilgrimstegn fra det undergørende billede i Milano. En gengivelse kunne også indeholde en del af den religiøse kraft, som det originale billedværk ejede. Desværre er der endnu ikke fundet en kalkmale-ri-gengivelse af en sådan Jomfru Maria

i templet, men motivet er også forholdsvist sjældent uden for det tyske område. Selvom dette tryk ikke har dannet forlæg for billedkunst i Danmark, er det vigtigt som eksempel på forekomsten af bloktryk på dansk område.

Den ammende Madonna

Nært stilistisk knyttet til Dråby-Maria er et stort bloktryk af Maria, som ammer et nøgent barn med strittende tæer. Denne halvfigursmadonna eksisterer i mange bloktryksudgaver, og et sådant bloktryk har tjent som forlæg for kalkmalerne i Brunnby kirke i Skåne [4]. Malerne har endog malet motivet to gange. At det samme for-

læg ligger til grund for begge billeder er sløret lidt ved hjælp af ændringer i mønstringen i Marias dragt og i antallet af de engle, der holder et klæde bag halvfigursgruppen. I Brunnby synes andre forlæg også anvendt til det mærkelige, indholdsmæssigt spredte billedprogram, men disse tryk er endnu ikke genfundne.

Malerierne er formentlig udført på bestilling af ejerne af kirken, Stig Olufsen Krognos eller snarere hans enke Barbara Brahe, som døde 1488. Sammen med dronning Dorothea drog hun 1475 på pilgrimsfærd til Rom. Her fik hun af pave Sixtus IV et brev, der sikrede aflad til alle folk, som besøgte hendes kirker og kapeller. Brunnby kirke nævnes udtrykke-

A og B. Kalkmalerier af halvfigurs Madonna i Brunnby kirke, Skåne. Efter 1475. Kalkmaleren har gentaget samme motiv to gange i samme kirke. Men billedet er varieret ved hjælp af forskellig mønstring af Marias kappe, ved ophængning af et bagtæppe og ved tilføjelse af henholdsvis to og tre engle. Sammenlign med bloktrykket s. 107. (Foto Kalkmaleriregistranten).

ligt. Efter hjemkomsten har hun formentlig ladet kirken male.

I anden halvdel af 1400-tallet fandtes en lang tradition for billedet af den ammende Maria med barnet, og halvfigurstypen var meget udbredt. Især finder man motivet på små nederlandske, malede andagtstavler af f.eks. Rogier van der Weyden og Hans Memling. I National Gallery i

London er en lille altertavle malet i Gerard Davids værksted [5]. Foruden Madonna-motivet i altertavlens midtfelt består tavlen af to fløje med malede indskrifter. Det er en lang bøn til den ubesmittede Jomfru. Pave Sixtus IV gav aflad på 11.000 år, hvis man sagde en bøn foran billedet af Jomfru Maria »in sole«, dvs i strålekrans. 1476 stiftede han en fest for den ubesmittede Jomfru og senere støttede han netop den bøn, som findes malet på alterbilledet i London.

Da Barbara Brahe kom hjem fra sin pilgrimsrejse til paven og Rom har hun formentlig medbragt et bloktryk af det vigtige Madonna-billede, som en slags pilgrimstegn. Kalkmalerne har fået bestilling på at kopiere det i Brunby kirke. Når de besøgende kom ind i landsbykirken, har de fået aflad, fordi fru Brahe havde denne tilladelse fra pave Sixtus. Men de kunne også opnå 11.000 års aflad i skærsilden, hvis de bad bønnen foran de to madonnabilleder i hvælvne. Betydningen af netop dette motiv var således langt vigtigere. Hvad vi idag alene opfatter som et billede af den ammenede Maria med et nøgent barn, det var mulig frelse for en betragters sjæl i skærsilden.

Illustrationer i håndskrifter og kalkmalerier

Fra tiden omkring 1440 stammer de kunstnerisk fremragende kalkmalerier i Viskinge kirke ved Kalundborg [6]. Deres stil hører sammen med den westfalske maler, Konrad von Soests vigtige altertavler fra begyndelsen af 1400-tallet. Men een scene, Korsbæringen og specielt motivet med de to nøgne røvere, som føres til korsfæ-

telsen af en fornemt klædt soldat, er usædvanligt, og synes ikke inspireret af Konrad von Soests stil. Dette udbyggede Korsbæringsmotiv kunne indtil 2.verdenskrig også ses i Maria-kirken i Gdansk. Her var det malet i en anden landskabelig sammenhæng og figurgrupperne var anbragt i en anden rækkefølge. De to kalkmalerier i Viskinge og Gdansk har ikke noget direkte med hinanden at gøre. De må imidlertid have et fælles grundlag – måske i et burgundisk illumineret manuskript, eller i et tavlemaleri. At en kalkmaler og en manuskriptillustrator skulle være samme person er vanskeligt at forestille sig. En monumental-maler og en miniaturemaler på een gang?

Kun ganske få gange er der påvist sammenhænge mellem illuminerede håndskrifter og anden billedkunst. Stilen i det birgittinske manuskript, Munkeliv-psalteren fra 1.halvdel af 1400-tallet, synes således f.eks. at svare både til stilen og den specielle motivudformning i en række svenske kalkmaleriudsmykninger bl.a. af Risingemesteren [7]. Stil og billedudvalg synes begge udsprunget af det birgittinske klostermilieu, men bibel-illustrationerne har ikke direkte dannet forlæg for kalkmalerne.

Skrivere og malere

At en skriver og en maler skulle være samme person er ikke særlig sandsynligt. Et enkelt svensk eksempel fra o.1500 kunne tyde på, at der i hvert fald i Tensta kirke i Sverige var et spændt forhold mellem kalkmaler og skriver [8]. På væggen i våbenhuset er malet et billede af en mand i et træ, hvis stamme saves over af døden. En

Kalkmaleri i Viskinge kirke o. 1425. Korsbæringen i skibets østhvelvs nordkappe, mens røverne, som føres til korsfæstelsen er malet i vestkappen. Motivet har haft fælles forlæg med et kalkmaleri i Gdansk [24a]. (Foto Egmont Lind 1967).

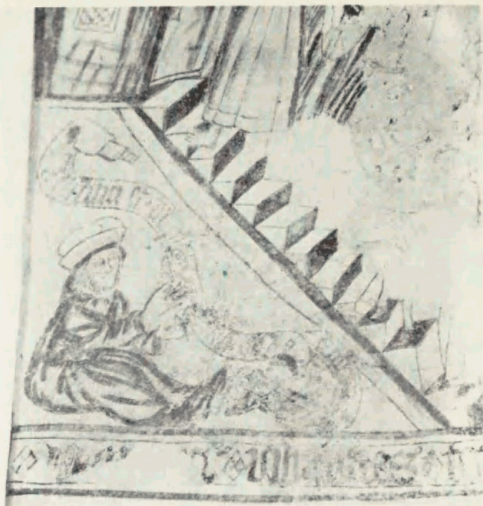
djævel sidder under træet og skriver: »Jeg er et godt menneske. Alle malere er dårlige skrivere«. Den stakkels kalkmaler har sandsynligvis ikke anet, hvilken latinsk tekst han afmalede efter forlægget, som skriveren eller præsten har givet ham. Her har det, således som i Brunby, nok igen været bestiller og ikke kalkmalerværksted, som har haft forlægget.

Sengotiske kalkmaleriværksteder og deres brug af bloktryk

Anderledes må det forholde sig i nogle af vore største kalkmaleriværksteder fra 2. halvdel af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet. Som nævnt s. 106 brugte Isefjordsværkstedet sandsynligvis bloktryksforlæg, som de selv ejede. Det store Elmunde-, Brarup- og Everlöfværksted (betegnet således, fordi malerierne fordeler sig i tre adskillige hovedgrupper, men dog med et umiskendeligt fællespræg) har arbejdet i tiden o. 1500–1520; helt fra Djursland over de sydlige øer til Skåne, ja helt op mod Kristianstad. Ialt er

ca 35 kirker malet af dette værksted og de allerfleste motiver efter faste forlæg. Nogle kirkeudsmykninger viser en klar afhængighed af *Biblia Pauperum*, andre motiver må have ukendte bloktryk som forlæg. Men det er karakteristisk for værkstedet, at det tilsyneladende bindes sammen af en fast mønsterbogs motiver.

Fra de første tiår af 1400-tallet har man bevaret et mærkeligt eksempel på, at to kunstarter har benyttet samme – ukendte – forlæg. I Vester Tirsted kirke på Lolland maledes o. 1410 i koret en meget omfattende udsmykning med billeder fra det gamle og det nye testamente stillet over for hinanden i et sindrigt typologisk system. Billederne forudsætter både en *Biblia Pauperum* og/eller en *Speculum Humanae Salvationis* [9]. I Roskilde domkirkes korstole fra 1420 genfinder man et tilsvarende stort billedsystem begyndende med Skabelsen og sluttende med Dommedag [10]. Her er også sammenstillinger af den gamle pagts motiver med den nye pagts, og her er

Kalkmaleri i Bringstrup kirke ved Ringsted, o. 1450-60. I forbindelse med en Dommedagsfremstilling i korets østkappe ses under trappen til himmelborgen en lille siddende profet med skriftbånd, hvorpå en gl.testamentlig forudsigelse af Dommedag står. Figuren er kopieret fra en Biblia Pauperum, men profeterne her er i 1400-tallet gengivet som halvfigurer. I Bringstrup har kalkmaleren ændret forlæggets halve profet til en, som sidder ned. Sammenlign med Biblia Pauperum-trykket heroverfor. (Foto Robert Smalley).

ligeledes tale om afhængighed af de to værker, der ligger til grund for Vester Tirsted. I enkelte motiver er udformningen, f.eks. i Jonas som udspyes af hvalen og David i løvekulen, så ensartet, at man må forudsætte samme forlæg. Kan kunstnerne have fået lov til at bruge et kostbart manuskript eller fandtes der endnu en ukendt tidlig bloktryksudgave?

Det er tvivlsomt, om kalkmalere med farver på hænderne og kalk på tøjet har haft adgang til Biblia Pauperum eller Speculum i form af store gennemillustrerede håndskrifter. Muligvis har kunstnerne i deres egne tegninger kunnet fastholde forbilleder fra altertavler og store håndskrifter.

Bringstrups kalkmalerier

For ca fem år siden fandt man igen nogle vigtige, nye kalkmalerier, denne gang i Bringstrup kirke ved Ringsted [11]. Korets hvælv viste sig at være malet af det samme værksted, som har malet i Vigersted kirke. Flere af motiverne må være efter samme forlæg, f.eks. Bønnen i Gethsemane. Det ene motiv er spejlvendt i forhold til det andet. Da forlægget ikke kendes, ved vi ikke, hvorledes dét var vendt. Iøvrigt er spejlvending både i forhold til trykkene og i kopieringen af dem en ganske almindelig foreteelse. Jeg har fundet et tysk bloktryk af Korsfæstelsen, som i stil og motivopbygning ligger meget nær op ad Korsfæstelsesbilledet i Bringstrup. Men desværre ikke så nær, at man kan sige: her er trykket, maleren brugte. Foruden disse to desværre uidentificerede bloktryk findes et sted i Bringstrups kor en klar sammenhæng med Biblia Pauperum. Korets motiver fra Kristi lidelse og død samles i østkappens store Dommedagsfremstilling. På den gode side leder Sankt Peter de små salige på vej op ad trappen til den meget detaljerede himmelborg. I trekantfeltet under trappen sidder en lille mand med et stort latinsk skriftbånd.

Heroverfor: En side af den bloktrykte, 40-siders Biblia Pauperumudgave, som nu findes i Esztergóm. Midten af 1400-tallet. Det nytestamentlige midterbillede er Korsfæstelsen. To gammeltestamentlige motiver omgiver det: Abraham, som ofrer sin søn Isak (ligesom Gud ofrede Kristus) og Kobberslangen i ørkenen (frelsen ved korset med den ophængte slange). Profeterne holder skriftbånd med gammeltestamentlige tekster. Sammenlign profeterne med den i Bringstrup heroverfor og kalkmaleriet med Isaks ofring i Fanefjord kirke, s. 115.

*legit in genesi .xxv. ca cu
 abrahā gladiū exēdit ut
 filiū molaret angelus dñi
 ipse de celo phibere dices ne
 facias manus tuas super
 abrahā patrem relictū liget
 filiū suū .f. cruce qd nobis
 in cruce molant ut p b^o tau
 tū lig^o amoris patrem*

*legit in lib um .xxi. ca qd
 cu dñs uellet p b^o qd serpen
 tū molaret dñi de serpente
 b^o liberare: porcu uigra ut
 faceret serpente in euen et cu
 t b^o uigra ut ut qdūqz illū in
 hanc: d serpens liberat tū
 serpens hanc d^o iurū qd a dñs
 cruce in cruce hanc qd iurū
 debet ois fides qui a serpe r
 i dyabolo uol liberari*

David *psa .lv.*

Subit manu uicab z pedes meos *XXII* *Oblat^o ē qd ipe uoluit z pna ira ipe uoluit*

*v^o Signat^o +^m puccū pā
 molat istū*

*v^o Iohi curat: serpente
 dū sperulatur*

Abā *Forma i manu b^o ca^o*
Abā *Abā* *Abā*

v^o Fruat a tristi: barat: nos passio xpi

Herpå står: »Den retfærdige og den ufromme skal du dømme, Herre«. Teksten er taget ordret fra et profetud-sagn i forbindelse med Dommedag i Biblia Pauperum – som iøvrigt slet ikke ligner Dommedag i Bringstrup. Profeterne i Biblia Pauperum er i 1400-tallet altid halvfigursmænd med hatte. Men en dansk kalkmaler gengiver ikke personer i halvfigur – een af de få kendte undtagelser er Brunnbys madonna. I Bringstrup har maleren givet den halve profet ben og han har sat ham ned under trappen. Vigtigst er det dog, at vi af profeten og hans udsagn kan se, at kalkmaleren har brugt en Biblia Pauperum.

Kalkmalerierne kan for en gangs skyld dateres omtrentligt ved hjælp af de bevarede navne og våbenskjolde til omkring 1450–60. Kirkens kalkmalerier er formentlig betalt af Hr. Johannes Torbensøn ridder, som ejede Bringstrupgård og som var Christian I.s rigsråd.

Billed og tekst

Forholdet mellem billed og tekst er vigtigt. Ofte ser man, som i de lollandske kalkmalerier fra o. 1410, ingen tekster, kun billeder. Men på de næsten samtidige korstole i Roskilde domkirke bruges både billeder og tekstbånd fra Biblia Pauperum. Også mellem de forskellige værkstedsgrupper af kalkmalere er store variationer i brugen af tekst. I Hällestad kirke i Skåne findes kalkmalerier dateret ved en indskrift, 1460. De er malet af den såkaldte Vittskövle-værkstedsgruppe. Mange af de bibelske motiver er her ledsaget af tekster taget fra Biblia Pauperum.

Indskrifterne kan være anvendt som ledsagende billedtekster eller indsat i selve billedet – som indskriftbånd med figurernes replikker til forklaring af billedindholdet. I nogle værksteder kan teksten optræde næsten som en del af ornamentikken eller som »trylleformular«. I Gerlev kirke på Sjælland har Martin Maler i 1. fjerdedel af 1400-tallet malet Kristi Himmelfart [12]. Mellem bjerget og Kristi fødder i skyen står med store bogstaver: »Maria help«. Denne bøn om hjælp er yderst malplaceret netop i den lykkelige Himmelfartscene.

Et helt modsat eksempel og et meget usædvanligt findes i Hjembæk kirke på Sjælland. Her erstatter tekster billedmotiver. Kalkmalerierne er fra o. 1500. Hver kappe er malet med et forholdsvis lille figurmotiv og i kappens smalle trekantshjørner findes blomsterkalke med en halvfigursprofet med skriftbånd. I andet fags østkappe ses f.eks. Korsfæstelsen midt i kappen og på de to profeters skriftbånd står latinske indskrifter, som i oversættelse lyder: »Som varsel på Krist/ Faderen ofrer drengen hist.« og »De syge helbredes, når de ser slangen.« De to indskrifter med typologiske udsagn af profeterne fra Gl. testamente erstatter således helt to billeder: Isaks ofring og Kobberslangen i ørkenen, som helbredte de jøder, der var bidt af slanger. Begge motiver henviser traditionelt til Kristus på korset, som netop er malet midt i hvælvkappen, se s. 113.

Da Korsfæstelsen er et så centralt motiv forekommer disse typologier, Isaks ofring og Kobberslangen, der særlig er kendt fra Biblia Pauperum, mange steder. I Sverige er f.eks. kalk-

maleren Albertus Pictor fra o.1500 storforbruger af Biblia Pauperums illustrationer af de tre scener [13]. Men foruden dette store værksted bruger mange andre kalkmalere både i Sverige og Danmark typologiske sammenstillinger af scener fra det gamle og det ny testamente.

En direkte brug af een af de trykte Biblia Pauperum-udgaver forekommer i Fanefjord kirke på Møen. Kirken er malet lige efter 1500 af Elmelundeværkstedet med et utal af forskellige motiver. Man ser både Abraham og Isak på vej til ofringen – en typologi på Kristi vej til Korsfæstelsen, hvor han, som Isak, selv bærer sit trækors – og selve offerscenen. Forlæggene følges direkte i figurfremstillingen, men trykkets landskabsbaggrund fjernes. Kalkmalerne undgik rumvirkninger, som ville gennemhul-

Kalkmaleri i Fanefjord kirke på Møen. Malet af Elmelundeværkstedet o.1510. Isaks ofring er kopieret direkte efter et Biblia Pauperum-tryk som s. 113. Mens figurerne nøje følger forlægget, er landskabsbaggrunden fjernet til fordel for den i dansk kalkmaleri almindelige hvide baggrund med strøornamenter. Bloktrykkets »korrekte perspektiv« i alterbordet er af kalkmaleren bevidst ændret til det »omvendte perspektiv«, som man er vant til i middelalderens Danmark. (Foto Ulla Haastrup).

le vægfladernes rigt ornamenterede hvidtede »baggrundstæpper«. Mens de nederlandske bloktryk i komposition og billedudtryk nøje fulgte det samtidige tavlemaleris udtryksmidler, gjaldt andre love for opbygningen af kalkmalerier i dansk område. I offerscenen har trykket et perspektivisk korrekt alterbord, men kalkmaleren ændrer bevidst perspektivet til det gotiske omvendte perspektiv, som er

Kalkmaleri i Slemminge kirke på Lolland, slutningen af 1400-tallet. I to af korets hvælvkapper har maleren med forlæg i den trykte *Speculum Humanae Salvationis* malet to skabelsesscener. I nordkappen ses De onde engles fald eller Lucifers nedstyrtning i Helvede. Så godt som alle detaljer i bloktrykket er fulgt af maleren, kun har den ene af de to nedstyrtende djævle i midten fået ansigt, så at sige i nakken. Rygvendte figurer var i sengotiske danske kalkmalerier meget usædvanlige. Se forlægget nedenfor. (Foto Kalkmaleriregistranten).

normen i dansk kalkmaleri. Ca 100 år efter at man i Italien konstruerede perspektivet, som vi kender det idag, brugte man det ikke i Fanefjord kirke.

Bellinges kalkmalerier

I Fanefjord kirke er flere andre scener også kopieret efter en trykt *Biblia Pauperum*, men slet ikke så mange motiver, som man ser i Bellinge kirke ved Odense [14]. Her er en trykt

udgave blad for blad overført til den ene kappe efter den anden. Dog uden den klare typologiske opsætning, som findes i forlæggene. Det har sikkert også været vanskeligt for kalkmalerne at fordele en nytestamentlig scene og to gammeltestamentlige over et hvælvs fire kapper.

I Bellinge kirke har de to kalkmalere Ebbe Olsen og Simon Petersen både dateret kalkmalerierne, 1496, og signeret dem. Desværre er det sjældent at have sådanne oplysninger om kalkmalerne, men hvor ville man dog gerne have vidst lidt mere f.eks. om de var gejstlige, om de selv ejede en trykt *Biblia Pauperum* eller havde lånt den af kirken og meget mere. Men vi må nøjes med billederne, som er enestående i det hidtil kendte materiale.

Nogle af scenerne i Bellinge kirke, som Spejderne med den store druekla-

se og Mannasamlingen i ørkenen er direkte »kopier« af forlægget. Andre af motiverne er ændret i detaljer: Pinsen, Korsfæstelsen. I Nadverscenen valgte malerne et helt andet, ukendt forlæg, af en anden type. Grunden kan bl.a. have været indholdsmæssig, man

Kalkmaleri i Slemminge kirke. I korets sydkappe findes en gengivelse af Evas skabelse. Det er en nøje kopi af forlægget i Speculum Humanae Salvationis. Men den arkitektoniske indramning i bloktrykket er helt udeladt, ligesom landskabsbaggrunden. Slyngranker dækker baggrunden i kalkmaleriet. Sammenlign også med Lucifers fald. (Foto Kalkmaleriregistranten).

Dobbeltbillede i den nederlandske, bloktrykte Speculum Humanae Salvationis, o. 1475. (Bayerische Staatsbibliothek, München). Hver side har to sammenkoblede billeder, her De onde engles nedstyrtning fra Paradis og Evas skabelse af den sovende Adams side. Disse to skabelsesmotiver er direkte kopieret af kalkmaleren i Slemminge kirke.

Kalkmaleri i Slemminge kirke. I korets vestkappe er malet et billede i ramme. Det forestiller en fødsels-scene, formentlig Johannes Døberens fødsel. Motivet er sandsynligvis malet efter et tryk, som vi ikke kender. Mærkeligt er det, at maleren også har gengivet indramningen, ja endog ophængningskrogene. Rammen kan sammenlignes med billedet af Kristi ansigt i bloktrykket fra Dråby, s. 106. (Foto Kalkmaleriregistranten).

ønskede en anden teologisk tanke, som muligvis svarer til et mysteriepils udlægning af nadverens betydning. I Bellinges kalkmalerier er kun ganske få indskrifter. Profetfigurerne, som er malet i kappernes hjørner, sviklerne, bærer nok skriftbånd, men indskrifterne består kun af deres navne, ikke deres udsagn, som i Hjembæk.

Slemminges kalkmalerier og Speculum Humanae Salvationis

I Slemminge kirke på Lolland fremkom for små ti år siden en motivisk lidt mærkelig kalkmaleriudsmykning fra slutningen af 1400-tallet [15]. Korets motiver er to billeder fra Skabelsesberetningen: de onde engles nedstyrtning og Evas skabelse. Desuden en fødselsfremstilling og endelig i østkappen en Dommedagsscene. Altså fire motiver, hvoraf kun de to hører sammen. En del af forklaringen på, hvorfor man ikke i Slemminge kirke har malet et sammenhængende billedprogram, kan være brugen af forlæg.

I vor sammenhæng er de to skabelsesmotiver, anbragt i hver sin kappe, nok vigtigst. Jeg har fundet forlægget i en trykt udgave af *Speculum Humanae Salvationis*. Denne bog har typo-

logisk sammenstillede motiver efter et andet system end *Biblia Pauperum*. På een side af en i Nederlandene trykt udgave ses et bloktrykt billede bestående af to motiver under hver sin fladbuede, søjlebårne arkade. De onde engle styrtes fra Paradis og Evas skabelse. Det er malerens forlæg, han har nøje fulgt motiverne, fjernet den arkitektoniske indramning og forenklet landskabet bag Evas skabelse af Adams side. Englenes fald er stort set direkte kopieret, dog med visse ændringer af enkelte figurer. Der kendes fire trykte *Speculum*udgaver, to med latinsk tekst og to med nederlandsk [16]. I en udgave er en del af siderne ikke sat med løse typer, men teksten er skåret i blokken sammen med illustrationen. I Slemminge findes ingen ledsagende tekster, så det vil næppe blive opklaret hvilken udgave, kalkmaleren har brugt til sine malerier. Men den trykte bog fra 3. fjerdedel af 1400-tallet har været i hans nærhed. Eller var det kun eet blad af bogen? Man ville vente, at kalkmalerierne havde fortsat med f.eks. Syndefaldet, Uddrivelsen etc. Hertil kunne *Speculum* let have leveret flotte forlæg.

Et billede af et ophængt billede

Fødselsscenen i Slemminge er lige så interessant ud fra et forlægs-synspunkt. Det forholdsvis lille billede viser en kvinde med hovedklæde (gift) i barselsseng. Et nøgent barn holdes af en mand med borgerhat. Bag sengen står en kvinde med langt hår (jomfru), hun holder et klæde parat til barnet. Rumgengivelsen er foruden flisegulvet også en rødbrun »bagvæg« med blyindfattede ruder og over den store seng hænger en håndklædeholder.

Kalkmaleri i Råby kirke, Randers amt, o. 1510. Billedet af Skyggefoden, een af de mærkelige personer, som ifølge Mandevilles rejseberetning lever i Indien, må være malet efter et forlæg, måske i en trykt udgave af Mandeville. Kalkmaleriværkstedet har brugt samme forlæg i nabokirken Dalbyneders udmaling, som er afdækket for få år siden. Disse kalkmalerier er dateret ved indskrift 1511. Sammenlign med det trykte billede af Skyggefoden, s. 88. (Foto E. Rothe 1918, taget umiddelbart efter afdækningen).

Billedet viser en i dansk kalkmaleri ellers sjælden rumvirkning. Fødselsscenen forestiller muligvis Johannes Døberens fødsel. Faderen Zacharias er her vigtig – da han skal udtale »Johannes er hans navn«. Jomfruen kan være Jomfru Maria, der bistod sin kusine Elisabeth ved fødslen. Ud over dette usædvanlige motiv og rummet i billedet er det også enestående ved at være gengivet som et i kappen ophængt

tavlemaleri eller indrammet bloktryk. Trærammen er malet som om den hænger i fire ringe og fire kroge. Forlæggets ramme er således her også gengivet. Et tilsvarende lille indrammet billede ses bag Dråby-Maria.

I Slemminge har kalkmaleren brugt både en fin trykt bog og et ophængt, indrammet billede.

Mandevilles indiske fabelvæsener

Glæden ved flotte forlæg har måske også forårsaget, at den populære rejseroman af Mandeville og hans beskrivelse af indiske fabelvæsener er blevet hovedmotiverne i to hvælv: i Råby kirke og i det nyafdækkede vesthvælv i Dalby nedre kirke, som er dateret ved indskrift 1511 [17]. De store mærkelige figurer med stærkt erotisk præg er malet af samme kalkmaleriværksted efter samme forlæg. De er brugt som lastesymboler. Da de tre danske håndskrifter med Mandevilles rejser er uden illustrationer, kan en trykt udgave sandsynligvis have været benyttet af kalkmalerne [18]. Men hvilken?

De ni helte

I Dronninglund kirke, nord for Ålborg, findes kalkmalerier fra begyndelsen af 1500-tallet [19]. Foruden de mere almindelige fremstillinger af Bebudelsen, helgenmartyrier og Korsfæstelsen med typologierne, Isaks ofring og Kobberslangen i ørkenen, er der som nedre billedfrise malet De ni helte. Dvs tre hedninge: Hector, Alexander den Store og Cæsar, tre gl. testamentlige: Josva, David og Judas Makkabæus og tre kristne: Kong Arthur, Karl den store og Godfred af Bouillon. De beredne, kæmpende helte repræsenterer menneskelige dyder

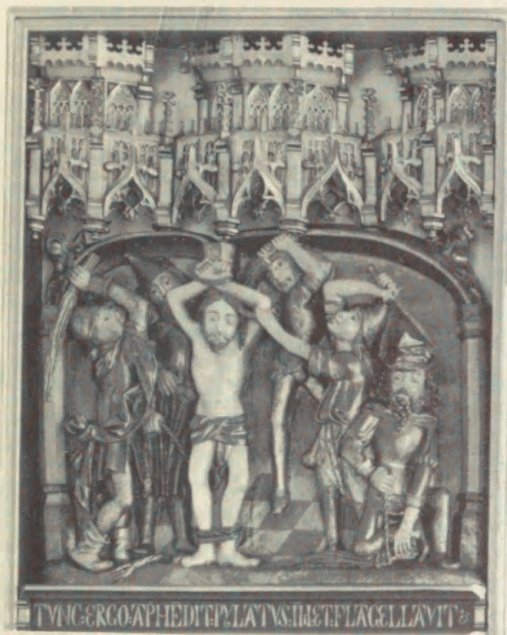

Piskningen. Kobberstik af Israel von Meckenem, o. 1480. Billedet, der er eet af en større Passionsserie, som har været meget brugt som forlæg, er benyttet både til relieffer og malerier. Sammenlign med altertavlerne i Rørby og Vejlbj overfor.

og de beskrives både i litteratur og gengives i billedkunst fra 1300-tallet. Forlæggene til Dronninglunds ni helte er fundet i løse grafiske blade. Men deres litterære kontekst kendes endnu ikke. Dertil er de kalkmalede latinske undertekster stadig ikke tilstrækkeligt undersøgt.

Udenlandsk grafik fra 1475–1515 og den danske kunst

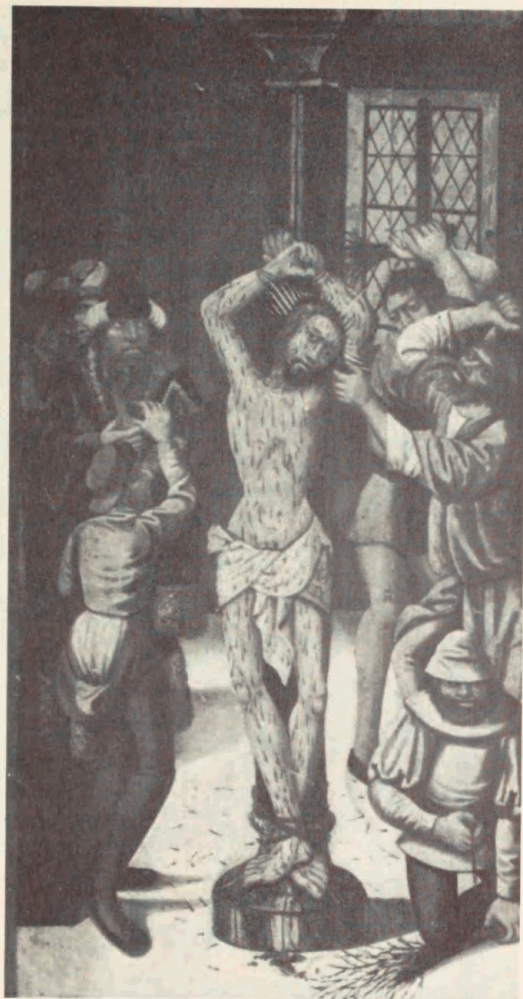
Jo nærmere slutningen af 1400-tallet man kommer, jo lettere bliver det at finde forlæg. Det skyldes navnlig, at man nu har langt flere bevarede tryk at

Relief fra altertavlen i Rørby kirke ved Kalundborg. Slutningen af 1400-tallet. Den udskårne altertavle er i flere felter udført med hjælp af tryk bl.a. af Israel von Meckenems Passionsserie. Piskningsscenen er en kopi af hans kobberstik med samme motiv. (Foto Nationalmuseet).

lede imellem. De simple, ofte små bloktryk afløses af store blade med enten træsnit eller metaltryk. Trykterne samles til og med i serier, f.eks. med Kristi lidelses historie, og forsynes med kort tekst. Mange tryk fremstilles efter tegninger af berømte kunstnere som Lucas Cranach d.ældre, Martin Schongauer, Israel von Meckenem og Albert Dürer. Nogle af de grafiske blade synes direkte fremstillet som modeller for bl.a. guldsmede. Således er nogle tryk af Martin Schongauer lavet som fortegninger til røgelseskar og alterkalke.

Israel von Meckenems store serie med Kristi lidelseshistorie har tjent som forlæg for fløjreliefferne på den

Malet felt fra altertavlen i Vejlbj kirke på Fyn, efter 1509. Den helt malede tavle har foruden en stor Korsfæstelsesscene fire mindre motiver fra Kristi lidelseshistorie. Her Piskningen, som er malet efter Israel von Meckenems tryk. (Foto Mogens Larsen).

udskårne altertavle i Rørby kirke ved Kalundborg, udført i sidste fjerdedel af 1400-tallet måske i Lübeck. De tilsvarende motiver fra trykkene er brugt som forlæg for den udelukkende malede altertavle i Vejlbj på Fyn, her kombineret med et tryk af Lucas Cranach fra 1509 af Gravlæggelsen.

Piskningen. Eet af de fire malede felter med Kristi lidelseshistorie, som findes på de bevægelige fløje på altertavlen i Bregninge kirke på Ærø. Altertavlen er udført i Claus Bergs værksted o. 1525. Forlæggene for de fire billeder er Crachnachs træsnit fra 1509, gengivet heroverfor. (Foto Lennart Larsen).

Tavlen kan dermed dateres til efter dette år. Dens malerier kan af stilistiske grunde henføres til en maler, som har arbejdet i Claus Bergs værksted i Odense. Muligvis er tavlen leveret fra værkstedet. Israel von Meckenems tryk har også i andre sammenhænge været benyttet, således i svenske altertavler, i flere tilfælde tyske importarbejder.

Brug af forlæg i Claus Bergs værksted

Når man, som jeg, i mange år uden særligt held har søgt at finde forlæg for kalkmalerværksteder, er det en fantastisk oplevelse at søge efter forlæg

brugt af Claus Bergs store billedskærer- og malerværksted i Odense [20]. Han blev fra Lübeck indkaldt her til landet af dronning Kristine, mens kong Hans levede. 1507 var han optaget som borger i Odense, og hans store opgave var gravkoret i fransiskanernes Gråbrødre Klosterkirke i Odense. Kirken er nedrevet, men hovedstykket, altertavlen, står nu opstillet i S.Knuds kirke. Mange andre arbejder fra værkstedet findes endnu idag. Mellem disse altertavler er det muligt at påvise, at ca 30 forskellige grafiske blade, fortrinsvis af Cranach og Dürer, har været brugt som forlæg.

Piskningen. Træsnit i den Passionsserie, som Lucas Cranach den ældre leverede 1509 til kurfyrsten af Sachsen, hvis hofmaler han var. Cranachs træsnit dannede forlæg for en lang række kunstnere. Herhjemme benyttede Claus Bergs værksted i Odense disse tryk i mange sammenhænge. Eet eksempel herpå er malerierne på Bregningealtertavlen heroverfor. (Foto Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen).

Nogle af forlæggene har været anvendt på indtil tre måder, både til skulptur og til maleri. Forlægget kan være brugt i sin helhed, som en direkte kopi. Eller dele af forlægget, f.eks. en figurgruppe, anvendes, medens resten måske skabes af værkstedet. Endelig findes eksempler på kombinationer af flere forlæg – også af tryk lavet af forskellige kunstnere.

I denne sammenhæng vil det føre for vidt at nævne alle de mange eksempler, men som princip er brugen af disse forlæg vigtig. Den middelalderlige kunstner skulle nemlig ikke skabe sine egne billeder, men gentage andres. Dette gjaldt også for de kunstnerisk og samfundsmæssigt højest værdsatte værkstedsledere som Claus Berg og Cranach. De for-

læg han benyttede var moderne og af høj kvalitet, og brugen har kun forøget værdien af den nye kunst, han skabte. Dronning Kristine var søster til kurfyrsten af Sachsen, som havde Lucas Cranach d. ældre som hofmaler. Hendes ønske som bestiller har sikkert i høj grad været at have Claus Bergs værksted, som hofmalerværksted. Og hun har netop villet, at hans arbejder skulle være inspireret af Cranachs og Dürers nye kunst. Det blev den. Næsten samtlige dele af f.eks. Kristi lidelsehistorie, som er fremstillet på Odensetavlens fløjrelieffer, er skåret efter forlæg af disse to tyske kunstnere. Af de forholdsvis små tryk i sort/hvid streg skabte Claus Berg en helt ny verden med malede detaljer, mønstre i guldgrund og på dragter, med perspektivvirkninger i skæringen af både den enkelte figur og af de forskellige billedplaner. Resultatet blev en ny virkelighed, et kunstnerisk fremragende univers med farver, guld og rumlighed.

Når Hans Brüggeman, 1521, samtidig med Claus Berg, færdiggjorde den store udskårne altertavle, som nu står i Slesvig domkirke – oprindeligt lavet til kirken i Bordesholm – ja, så skabte også hans værksted altret ved hjælp af grafik, især Dürers. Disse to store værksteder repræsenterer kun det helt almindelige i samtidens kunst i Nord-europa. Sådan arbejdede alle med forlæg.

Illustrationer i trykte bøger

Men hvordan forholdt kunstnerne sig til illustrationerne i de få kendte, danske trykte bøger? Af de ialt 68 incunabler, som opregnes i Lauritz Nielsens katalog fra tiden 1482–1520, er 27

helt uden illustrationer, 41 har illustrationer, men heraf er 23 bøger alene trykt med een illustration f.eks. et våbenskjold.

Dette lave antal illustrerede bøger er dog sammenlignet med forholdet mellem bøger med og uden illustrationer fra et rigt milieu som Köln ikke ualmindeligt [21]. Her er tilsvarende kun godt 22% af incunablerne illustrerede (bøger før 1501) men mange heraf med få træsnit. Ofte genfindes de samme få illustrationer. Eet træsnit forekommer således i 125 forskellige bøger.

Blandt de tidlige trykte bøger forekommer nogle, som er fulde af træsnit, således f.eks. den kølnske bibel fra 1478–79 eller Hartmann Schedels Weltchronik trykt i Nürnberg 1493. Den sidstnævnte bog har ikke mindre end 645 forskellige blokke med illustrationer, og de gentages i bogen i forskellige sammenhænge. Sådanne pragtudgaver svarer til rige privatfolks pragtudgaver af håndskrifter med illuminationer på næsten hver eneste side. Sådanne »billedbøger« var naturligvis en guldgrube for kunstnerne. Men brug af de kølnske bibler eller Schedels pragtværk er endnu ikke påvist i dansk billedkunst.

Selv om man som nævnt ikke kan forvente mange illustrationer i de ældste danske bøger, kunne man måske ud fra indholdet have troet, at f.eks. Gotfred af Ghemens Jesu Barndoms Bog havde vrिमlet med træsnit. I de samtidige danske kalkmalerier finder man tekstens motiver afmalet i kirke efter kirke.

Bortset fra rammeornamentik, som tilsyneladende overtages fra det ene bogtrykkeri til det andet, ja, så er der i

de danske bøger kun nogle enkelte initialer og nogle få træsnit med rigsvåben, byvåben, bogtrykkermærke etc. Religiøse billeder er absolut fåtalige og det var jo netop disse motiver kunstnerne mest havde brug for [22].

En bogtrykker som Gotfred af Ghemen viser muligvis en karakteristisk holdning til billeder hos vore ældste trykkere [23]. Han kom fra Holland og foruden sine matricer, synes han også at have haft et lille lager af træsnit med. Disse blokke brugte han som »vignetter« næsten uden hensyn til bogens indhold. Selvfølgelig er et lille simpelt bloktryk af Dommedag godt i bogen om Sjælens og kroppens trætte (LN 119), men når han i en grammatik genbruger et helt specielt motiv: Kristusbarnet i en tornekrans og en engel, som overbringer et brev til en ung kvinde, så må man undre sig (LN 70). Træsnittet er lavet som illustration til en bog, han trykte i Leiden Den gheesteliken minnebrief. Læserne af *Fundamentum in grammatica* må have gjort sig mange tanker om, hvad meningen var.

Det yndefulde træsnit af den hellige Rosalie med kors og blomstrende gren er en nydelig og ofte anvendt illustration af begrebet »helgeninde« [24]. Men ingen almindelig dansk senmiddelalderlig læser har formentlig kendt denne sjældent fremstillede helgeninde. Ghemen aftrykker også – i vidt forskellige sammenhænge – træsnittet af den hellige Bernhard, som af Madonna modtager dråber af hendes mælk, men heller ikke dette motiv var almindeligt kendt i det danske område. Det er muligvis økonomiske grunde som betinger, at Ghemen genbruger sine illustrationer. Men års-

Helgeninde med krucifiks og blomstrende gren. Måske Rosalie eller den nederlandske helgeninde Lydwine fra Schiedam. Bloktrykket anvendtes af Gotfred af Ghemen i mange af hans bøger.

gen kan også være, at han ikke her i landet kunne få udført blokke til at trykke billeder med.

På denne baggrund er det måske forståeligt, at nedslaget af de ældste, danske trykte bøger ikke hidtil er registreret. Der mangler primært en samlet udgivelse og bearbejdelse af illustrationerne i samtlige bøger. Når en skønne dag et sådant katalog foreligger, vil det måske blive muligt at finde nogle af disse træsnit anvendt som forlæg for f.eks. kalkmalerier. Når man i Lauritz Nielsens katalog finder så få illustrerede trykte bøger og tendensen synes almen, skyldes det så forskellig billedbrug? Er afstanden mellem den trykte

bogs læser og kirkegænger, som kalkmalerierne og albertavlernes billeder henvendte sig til, lige så stor som forskellen i vore dage mellem f.eks. læsere af filologiske afhandlinger uden illustrationer og storforbrugere af tegneserier?

Er kirkekunstens billedverden med de tydelige, pædagogiske pegefingre først og fremmest skabt for analfabeterne, og måske for at præsterne kunne anskueliggøre deres tale og selv få mnemotekniske hjælpemidler til prædikens opbygning? Forudsatte bogtrykkerne, at det læsende, uddannede menneske i senmiddelalderen selv via tekstens indhold kunne danne sine »indre billeder«?

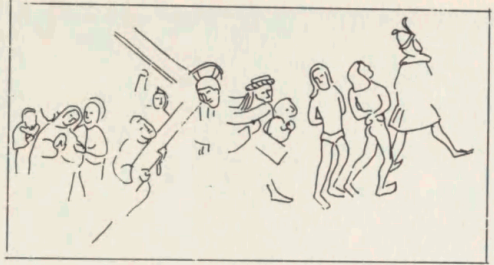
Noter:

1. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder bd.XII, Kbh. 1967 »Mønsterbøger«. Ibdem bd.XI, Kbh. 1966 »Maleri«. – N.M.Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier, Kbh. 1979, 3.udg., heri findes beskrivelse af samtlige i denne artikel nævnte danske kalkmalerier.
2. E.Fischer: Det europæiske træsnit i 1400-tallet. Kunstmuseets Årsskrift 1956, Kbh. 1956, s.1-32. – A.M.Hind: An Introduction to a History of Woodcut. 1. udg. 1935, 2.udg. New York 1963. Vol.I-II.
3. U.Hastrup: Det store bloktryk fra Dråby kirke. Nationalmuseets Arbejdsmark 1974, s.59-70.
4. U.Hastrup: En europæisk madonnatype og to kalkmalerier i Brunnby. En Bog om kunst til Else Kai Sass, Kbh. 1978, s.92-105.
5. S.Ringbom: Maria in Sole and the Virgin of the Rosary. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. Vol.XXV, Nos.3-4, London 1962, p.326-330.
6. U.Hastrup: Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen. Nationalmuseets Arbejdsmark 1967, Kbh.1967, s.5-18.
7. S.Kaspersen: Munkeliv-psalterens figurinitialer. Deres forhold til teksten og det birgittinske vægmaleri. Genesis profeta, Nordiske studier i gammeltestamentlig ikonografi, ed.P.Reuter-

swärd och M.Ullén, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm 1980, s.186-225. – K.Banning, M.Brandt and S.Kaspersen: A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600, Scania, Halland, Blekinge. Vol.I-III, Kbh.1976. Heri findes beskrivelse af de i denne artikel nævnte kalkmalerier fra dette område.

8. E.Nyborg: Fanden på Væggen, Højbjerg 1978, Tensta s.67.
9. L.Gotfredsen: Et Babelstårn i Tirsted. Ico, Nordisk tidsskrift for ikonografi. Stockholm 1980, s.15-23.
10. P.Kürstein: Korstolene i Roskilde Domkirke og deres billeder. Kbh.1966. E. Stoltész ed. Biblia Pauperum. Faksimileudgave des vierzigblättrigen Armenibibel-Blochbuches in der Bibliothek der Erzdiözese Esztergom. Hanau 1967.
11. R.Smälley og U.Hastrup: Nyfundne sengotiske kalkmalerier i Bringstrup kirke. Nationalmuseets Arbejdsmark 1979, Kbh.1979, s.34-46. – K.Prange: Heraldisk efterskrift, s.45-46 s.st.
12. U.Kjær: Nye fortolkninger omkring Martin Maler, Ico, Stockholm 1981, 1, s.1-12.
13. H.Cornell und S.Wallin: Stockholmer Malerschulen des 15.Jahrhunderts, Stockholm 1961.
14. J.Clausen: Biblen i Bellinge. Et eksempel på Biblia Pauperums anvendelse i dansk kalkmaleri. Ico, Kbh.1974,1. – A.Riising: Om Bellinge kirkes kalkmalerier. Ord og billeder i middelalderlig forkyndelse. Fyns stiftsbog 1972, Odense 1972, s.7-27. – K.Banning: Biblia Pauperum and the wall paintings in the church of Bellinge. The book and the church wall. »Medieval Iconography and Narrative«. Proceedings of the fourth International Symposium. Centre for the Study of Vernacular Literature in the Middle Ages. Odense 1979. Odense 1980, s.124-134. – U.Hastrup: The wall paintings in the parish church of Bellinge (dated 1496) explained by parallels in contemporary European theatre. Ibdem s.135-156. – S.Kaspersen: The wall paintings at Bellinge and their group. Ibdem s.157-166. – H.J.Frederiksen: Korsfæstelsesbilledet i Bellinge. Ico, Stockholm 1981,2, s.16-20.
15. R.Smälley: Nyt på Lolland (Slemminge), Ico, Kbh.1972, s.38-40.
16. Hind: Op.cit. vol.I. p.245 ff. – C.F.Bühler: The Fifteenth-century Book. The Scribes, The Printers, The Decorators. Philadelphia 1960. Særlig p.67.

17. R. Broby-Johansen: Den danske Billedbibel. De middelalderlige kalkmalerier i de danske kirker. Kbh. 1947, 1. udg. Råby s. 180-181. – H. Græbe: Kalkmalerier. Udvalgte fund og resultater i 1970'erne. Nationalmuseets Arbejdsmark 1980, Kbh. 1980 s. 43-55. Dalbynder s. 53. – D. Lundbæk: Fabelvæsener i sengotisk kalkmaleri i Danmark. Århus 1970.
18. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bd. XI, Kbh. 1966 »Mandevilles rejse«.
19. O. Olsen: De ni helte. Rytterkambillederne i Dronninglund kirke. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1955, Kbh. 1955, s. 119-128.
20. V. Thorlacius-Ussing: Billedskæreren Claus Berg. Kbh. 1922. Samme: Claus Bergs altertavle i Sct. Knud i Odense, Odense 1967. – U. Hastrup: Die Maler der Werkstatt Claus Bergs und Cranachs Holzschnitte. Bild och Betydelse. 4. nordiska symposiet för ikonografiska studier, Kvarntrösk 1974, Åbo 1976, ed. L. Lillie och M. Thøgersen, s. 91-107.
21. Bühler: op. cit. p. 91. – E. L. Eisenstein: The Printing Press as an Agent of Change. Cambridge Massachusetts 1979, vol. I-II, p. 85f og 258.
22. Interessant er den brug, man i Island har gjort af f. eks. titelbladet i Missale Nidrosiense. Paris 1519. E. E. Gudjónsson: Sammenhængen mellem nogle islandske religiøse billeder og udenlandske tryk. Ico, Stockholm 1979, 4, s. 22-29.
23. Chr. Bruun: Gotfred af Ghemen. Den første Bogtrykker i Kjøbenhavn. Aarskrift. Forening for Boghaandværk, Kbh. 1890, s. 5-34. – L. og W. Hellinga: Gotfred af Ghemens færden ca 1486-1510. En typologisk undersøgelse. Fund og Forskning XV 1968, Kbh. 1968, s. 7-38. – J. Pinborg og E. Dal (udg.): Tre latinske Grammatikker. Trykt af Gotfred af Ghemen i København 1493, Kbh. 1979, s. E 226f.
24. Om helgeninden med krucifiks og blomstrende grene forestiller Rosalie er dog usikkert. Den nederlandske helgeninde Lydwine fra Schiedam fremstilles i den trykte vita 1498 af illustratoren fra Schiedam på nøjagtig samme måde. F. W. H. Hollstein: Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700. Vol. XII, Masters and Monogrammists of the 15th Century. Amsterdam u. å., p. 185-188.

- 24a. Kalkmaleri i Mariekirken i Gdansk, o. 1424. Aftegning af det under 2. verdenskrig ødelagte billede af Korsbæringen. Motivet var malet i et stort landskab, og de to røvere førtes forrest i optøget. Forlægget var formentlig at finde i en burgundisk kunstsammenhæng. Samme type forlæg er brugt i Viskinge.

Til næste side:

Bloktryk af Maria i templet. Fra Dråby kirke på Mols. Se også side 106. Nu i Nationalmuseet (Foto Lennart Larsen).

